

Projekt roczny 2014/2015:

"Cesarze, Biskupi, Książęta - Dolna Saksonia w średniowieczu"

/materiały dydaktyczne/

Milena Hübner, Nicola Jabłońska

HANOWER

Historia miasta (MH)

Hanower po raz pierwszy pojawia się w dokumencie, pochodzącym z 1150 roku, jako plac targowy „Hanovere”. Średniowieczna osada mieszcząca się na brzegu rzeki Leine, która do dziś przepływa przez miasto, była ulokowana po stronie bezpiecznej od powodzi, blisko przeprawy przez rzekę i miejsca skrzyżowania dwóch większych arterii. Być może nazwa *Hanower* wzięła się od „Hohes Ufer”, czyli wysokiego brzegu. W 1241 roku książę Otto I Dziecię, wnuk Henryka Lwa, książę Brunszwiku i Lüneburga, nadał Hanowerowi statut miasta. Było to rok po zwycięskich kampaniach wojennych przeciwko Prusom, kiedy Otto obdarowywał przywilejami miasta, znajdujące się w granicach jego domeny. W tym samym roku, mieszkańcom miasta nadano prawo korzystania z lasów Eilenriede, który jest teraz największym lasem w Europie mieszczącym się w granicach miasta i zajmującym powierzchnię 640 ha. W XIV wieku wzniesiono mury miasta z 34 ufortyfikowanymi wieżami, z których wiele zachowało się do dzisiaj, np. Beginenturm, Döhrener Turm, Pferdeturm, Lister Turm. Również w tym czasie wybudowano bramy miasta, np. Steintor (dzisiaj nazwa placu), a także kilka gotyckich kościołów, np. Kreuzkirche czy Marktkirche. W Hanowerze nastąpił wtedy rozkwit handlu; miasto stało się członkiem Ligi Hanzeatyckiej, a liczba ludności osiągnęła 4 tys.

Mieszczanstwo Hanoweru sprzyjało ruchowi reformacyjnemu: na placu targowym, w czerwcu 1533 roku, zadeklarowało się wesprzeć Marcina Lutra. Hanower stał się miastem protestanckim. Do dzisiaj w strukturze wyznaniowej Dolnej Saksonii Hanower jest jednym z głównych ośrodków protestantów, dokładniej kościoła ewangelicko-luterańskiego.

W 1636 roku, podczas wojny 30-letniej, księżę Brunszwiku-Lüneburga i Calenberga, Jerzy jako pierwszy z dynastii zamieszkał w Hanowerze w celu odzyskania terytorium, które zdobył jako generał dla dynastii Welfów. Jego drugi syn, Jerzy Wilhelm, zaczął organizować armię książęcą wbrew oporowi stanów przy pomocy wybranych przedstawicieli szlachty i patrycjatu. Celem Jerzego Wilhelma było rozbitcie opozycji poprzez przejście na katolicyzm. Kiedy jego plan się nie powiódł, próbował zjednoczyć wyznania protestanckie i katolickie. W 1638 roku Księstwo Brunszwiku-Calenberga-Getyngi zyskało miano Księstwa Hanower od nazwy jego głównego miasta. Pomimo tego, że miasto musiało zrezygnować z różnych przywilejów w wyniku włączenia do Księstwa Calenberga, przeżywało okres świetności: w 1666 roku, trzeci syn Jerzego, księżę Jan Fryderyk wybudował pałac w Herrenhausen w pobliżu Hanoweru, nawiązujący do pałacu w Wersalu. Miał być letnią rezydencją Welfów. Jan Fryderyk rozpoczął też prace nad Wielkim Ogrodem w Herrenhausen. Wydatki władcy, również te przeznaczone na utrzymanie armii, uczyniły go jednym z niemieckich klientów Ludwika XIV. Sprowadził na swój dwór jednego z najwybitniejszych filozofów XVII i XVIII wieku, Gottfrieda Wilhelma Leibniza. Ten filozof, matematyk, prawnik, historyk przebywał w Hanowerze od 1676 do 1714 roku.

Ernest August (1629-1698), czwarty i najmłodszy syn Jerzego, objął władzę po bezdzietnym Janie Fryderyku. Uznano Hanower za kolejny, dziewiąty elektorat w 1692 roku. Sukces ten doprowadził do wzmocnienia władzy absolutnej, co było szczególnie zauważalne za panowania jego następcy, Jerzego Ludwika. Ernest przekształcił dwór w jeden z najbardziej wystawnych w Niemczech. Jego żona, Zofia Wittelsbach, księżniczka Palatynu Reńskiego, poświęciła się pracom nad rozbudową Wielkiego Ogrodu, który przekształcono w holenderskim barokowym stylu. Wzrost znaczenia politycznego Hanoweru przyciągnął wybitne osobistości, np. Jerzego Fryderyka Händela, który od 1710 r. pełnił rolę nadwornego kapelmistrza. Wzrost znaczenia Hanoweru wiązał się również z odziedziczeniem tronu angielskiego przez Zofię Wittelsbach, córkę Elżbiety Stuart. To doprowadziło do znaczącego awansu dynastii hanowerskiej.

Zgodnie z angielską Ustawą o następstwie tronu (Act of Settlement), tron angielski przejął syn Zofii Wittelsbach i Ernesta Augusta, Jerzy Ludwik pod imieniem Jerzy I. Opuszcza Hanower w 1714 roku i osiedla się w Londynie, przez co faktyczne rządy przejmuje pod jego

nieobecność szlachty rodowej. Hanower został połączony na 123 lata (1714-1837) unią personalną z Anglią, stał się jej kontynentalnym zapleczem ekonomicznym i wojskowym. W tym czasie szlachta hanowerska była silnie przywiązana do angielskiego parlamentaryzmu, a do tego unii sprzyjało chłopstwo hanowerskie, eksportujące swoje płody do Wielkiej Brytanii. Ogrody w Herrenhausen pozostawały bez opieki przez kilka dekad. Jednak dzięki temu zachowały oryginalny, barokowy charakter – inne ogrody w tym stylu ulegały różnym przekształceniom, wynikającym ze zmiennej mody angielskiej. Elektorat Hanowerski stracił na znaczeniu wśród państw niemieckich po wstąpieniu na tron Jerzego III, który miał już więcej nie przekroczyć granic Hanoweru. Doprowadziło to do zdeklasowania wielu zamożnych oraz rosnącego niezadowolenia w Hanowerze. Władzę przejęła oligarchia oraz elity urzędnicze pochodzenia mieszczańskiego, które jednak niespecjalnie przykładały się do rządów. Niewielka armia hanowerska była utrzymywana według bieżących potrzeb polityki angielskiej. Przyczyniło się to do krótkotrwałego wzrostu poparcia w Hanowerze dla Francji Bonaparte'a. Część szlachty i mieszczan przeniosła się wtedy do Anglii i dołączyła do specjalnie utworzonego Legionu Niemiecko-Królewskiego do walki z Bonapartem. Jerzy II w 1734 roku założył uniwersytet w Getyndze, w celu zmniejszenia wpływów politycznych Prus na młodzież hanowską studiującą w Halle. Po wojnie siedmioletniej (1756-1763) Hanower, który do niedawna rywalizował z Prusami o prymat, traci na znaczeniu. W 1806 roku Hanower zostaje przyłączony do Prus, co doprowadziło niemal do wojny między Prusami i Anglią. Na początku Kongresu Wiedeńskiego (1814) Hanower został podniesiony do rangi królestwa. Obejmował wtedy teren ok. 38,5 tys. km², zamieszkiwany przez 1 320 000 ludności. Za panowania Jerzego IV upada związek z Prusami. Władca powołuje wtedy na stanowisko generalnego gubernatora w Hanowerze swojego najmłodszego syna, Adolfa Fryderyka, księcia Cambridge. Ten jednak przekazuje kierownictwo nad sprawami hanowskimi hrabiemu Münsterowi. Faktyczne rządy przejmuje partia szlachecka. Hrabia Münster został później oskarżony o zlikwidowanie wolnościowego ustawodawstwa Królestwa Westfalii i zniewolenie ludu. W 1837 roku władzą nad Hanowerem miała objąć królowa Wielkiej Brytanii, Wiktoria, jednak hanowskie prawo o sukcesji nie dopuszczało kobiet do tronu, dlatego na tronie Hanoweru zasiada jej wuj, książę Cumberlandu, Ernest August. Zrywa unią personalną z Anglią. Obalił konstytucję hanowską z 1833 r., co doprowadziło do demonstracji. Bundestag wydał zakaz publikowania wiadomości z terenu Królestwa Hanoweru. Nie powstrzymało to jednak wystąpienia siedmiu wybitnych uczonych z uniwersytetu w Getyndze, wśród których znajdowali się bracia Grimm. Trzech z nich, w tym Jakuba Grimma, wygnano z państwa. W samym Hanowerze opozycja szybko się

załamała. Ernest August nie cieszył się zbyt dobrą opinią – zarzucano mu, że nie ma takiego przestępstwa, oprócz samobójstwa, którego by nie popełnił. Miał się też oburzyć na postępującą „demokratyzację” podróżowania, dzięki rozwojowi kolei niemieckiej w latach 40. XIX wieku, która pozwalała „każdemu szewcowi i krawcowi podróżować równie szybko”, jak władca. W 1866 roku została zniesiona dynastia Welfów i Hanower został włączony do Prus. Wiek XIX to okres intensywnej industrializacji. Na początku XX wieku wiele małych miast i wsi zostało przyłączonych do Hanoweru.

W maju 1940 roku Hanower ucierpiał w wyniku bombardowań alianckich. Ruiny Ägidienkirche (kościół St Giles), zniszczonego bombardowaniami, pozostawiono jako memoriał II wojny światowej.

Bibliografia:

Hucker B. U., *Otto I. das Kind, Herzog von Braunschweig-Lüneburg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 19, Berlin 1999, s. 678–679.

Bues A., *Historia Niemiec XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1998

Czapliński, Galos, Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 2010

Krassuski J., *Historia Niemiec*, Wrocław 2002

The Editors of Encyclopædia Britannica, *Hannover. Historical State. Germany*, www.britannica.com (dostęp 08.04.2015 r.)

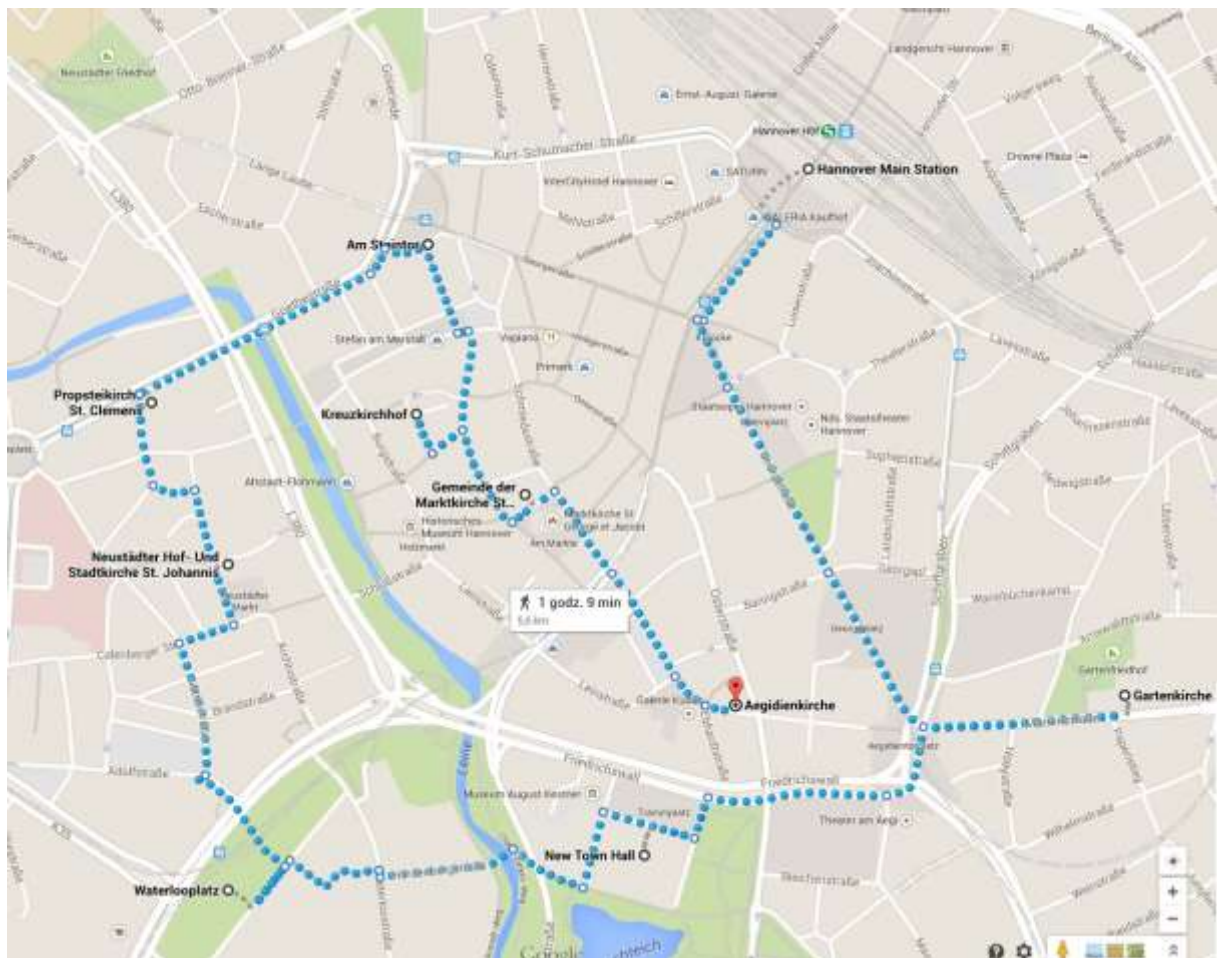
Press release: The History of Hannover, *Turbulent Times – historic Hannover*, www.hannover.de/en (dostęp 08.04.2015 r.)

Wawrykowa M., *Dzieje Niemiec 1648-1789*, Warszawa 1976;

Wawrykowa M., *Dzieje Niemiec 1789-1871*, Warszawa 1980

Wojtaszczyk K. A., Jarosińska M. red., *Kraje Związkowe Republiki Federalnej Niemiec. Cz. 2, Berlin, Brema, Dolna Saksonia, Hamburg, Szlezwik-Holsztyn z suplementem*, Warszawa 2001

Urbanistyka miasta (NJ)

Punktem wyjścia do zwiedzania Hanoweru jest **Dworzec Centralny**, który zalicza się do pierwszych „przechodnich” dworców z przejściem podziemnym i najnowocześniejszych za czasów RFN. Z dworca do miasta przechodzi się przez przestronnie zaplanowany plac dworcowy (Georg Ludwig Laves), na Ernst-August-Platz. Plac połączony jest z ulicami Luisen-, Bahnhof-, Schiller-, i Kurt-Schumacher-Straße. Na placu znajduje się **pomnik konny** z brązu przedstawiający dawnego króla Hanoweru **Ernst’a August’a**. Wykonał go w 1861 r. Albert Wolf. Jednakże ze względu na to, że jeździec nie pozdrawiał odwiedzających był powszechnie znany jako „Królewski zawiadowca stacji”. Jednocześnie stał się tradycyjnym i popularnym miejscem spotkań zwanym "unterm Schwanz", co oznacza między innymi „pod ogonem”. Naprzeciwko dworca znajduje się **Biuro Informacji Turystycznej**, które udziela porad, organizuje zakwaterowania i rezerwuje bilety. Do centrum miasta można dotrzeć dwoma poziomami albo Bahnhofstrasse, wzdłuż której stoją sklepy, albo przejściem podziemnym do Kröpcke, serca Hanoweru. **Kröpcke** zawsze była kawiarnią. W latach '20 była ulubionym miejscem spotkań artystów i dziennikarzy. W ubiegłym wieku nazywana była

Cafe Robby na cześć dworskiego cukiernika (Hofkonditioner). Dawny budynek wykonany został z żeliwa i szkła, a zbudowano go w roku 1869 po światowej wystawie w Paryżu. 1976 r. został zastąpiony nową kawiarnią. Obok Róży Wiatrów, stary zegar Kröpcke był popularnym miejscem spotkań pokoleń od ponad 100 lat. Poniżej znajduje się skrzyżowanie trzech linii metra, a nad nim deptak przecinający się z Georgstrasse przy której stoi **Gielda Papierów Wartościowych** (Börse) oraz Hala Kupiecka (Provinzial-Ständehaus). Gielda została wzniesiona w latach 1846-49 w angielskim stylu Tudorów przez Ernst'a Eberling'a, a imponującą **Halę Kupiecką** zbudowano z piaskowca w stylu włoskiego renesansu. Gmach, zaprojektowany został przez Ferdinand'a Wallbrecht'a i wybudowano go w latach 1879 - 1881. Hala jest dziś siedzibą Departamentu Skarbu.

Idąc Georgstraße, w kierunku Aegidientorplatz dochodzi się do **Georgsplatz**, jednego z „najlepszych” miejsc architektonicznych w centrum miasta, otoczonego bankami. Z fontanną podświetlaną nocą i rzeźbami ze sztucznego tworzywa, które zachęcają do odpoczynku. Nie daleko od Aegidientorplatz na Marienstrasse jest **Kościół-Ogród** zbudowany przez Hillebrand'a w 1887-91 r., halowy kościół neogotycki zbudowany w celu zastąpienia wcześniejszego barokowego wraz z ogrodem cmentarnym, gdzie wiele znanych osób wykupiło swoje ostatnie miejsce spoczynku między 1741, a 1865 rokiem. Naturalną cechą niezwykle interesującą jest tutaj **otwarty grób**, z którego wyrasta brzoza. Wyrastając musiała podnieść nagrobek, na którym był napis "To miejsce pochówku kupił na wieczność i nigdy nie może zostać ono otwarte ". Wracając przez Aegidientorplatz i Friedrichswall znajdujemy się na przeciwko **Nowego Ratusza**, widocznego z daleka, na którego dziedzińcu Łucznik (rzeźba?) zamierza wypuścić strzałę bezpośrednio w okna imponującego budynku. W pobliżu znajdują się kamienne bloki Eugene Dodeigne (belgijsko-francuskiego rzeźbiarza, rzeźby wydają się być nie ukończone) i stanowią przykład wielu współczesnych rzeźb, które ożywiają wnętrze miasta w ramach programu "street art". Na tym etapie należy wspomnieć o „Czerwonym Wątku”, jest to **czerwona linia** długa na 4698 m malowana na chodnikach, która prowadzi odwiedzających do głównych atrakcji turystycznych w centrum miasta. Ratusz zbudowano w latach 1901-1913 przez Hermann'a Eggert'a i Gustav'a Halmhuber'a, jest typowym przykładem architektury monumentalnej z epoki Wilhelma. Spoczywa na żelbetowej podstawie (konkret) wspieranej przez 6026 pali bukowych, niezbędnych do powstania budynku na miękkim gruncie. Potężna kopuła z 100 metrowym, połączonym zwieńczeniem zdobi 200 metrowy budynek, którego portale są otoczone przez dwa kamienne lwy. Za pomocą pochyłej windy, która jest w kształcie litery S, można wjechać do kopuły, z

której zobaczyć można rozległy widok na miasto i okolice. W pogodny dzień widać z niej wyraźnie **łańcuch górski Deister**. Wnętrze ratusza wykorzystywane jest do celów wystawowych, mieści **cztery modele miasta**, które ilustrują rozwój miasta do XVII wieku. Za ratuszem mieści się **Maschpark** (bagnisty park), w którym rosną bardzo stare drzewa, znajdują się oczka wodne i trawniki. Podkreślają one renomę Hanoweru jako „zielone miasto przemysłowe”. Za Ratuszem jest też **plac Waterloo**, teraz zajmują go ulice wypełnione jadącymi samochodami, nie przypomina dziś swojej pierwotnej funkcji – placu defiladowego. Na placu Waterloo stoi 47 metrowa kolumna (**Waterloosäule**) wzorowana na kolumnie Trajana w Rzymie. Upamiętnia poległych ośmiuset Hanowerczyków w bitwie pod Waterloo, którzy pod dowództwem hrabiego von Alten w armii Wellingtona, stworzyli podwaliny do ostatecznego upadku Napoleona. Blisko siebie, na Friedrichswall 1 i 5, stoi **Wangenheim Palais** i dom Laves’a. Oba zostały zbudowane przez wszechstronnego architekta (Laves’a). Neoklasycyzycki Wangenheim Palais jest dziś domem Ministra Przemysłu i Handlu Dolnej Saksonii. Zbudowany w latach 1829-1833 dla Dyrektora Steward’a von Wangenheim’a służył od 1852 jako miejsce zamieszkania dla króla Jerzego V i pomiędzy 1863-1913 jako Hanowerski ratusz. Na pamiątkę tej funkcji został zachowany na szczycie pałacu Herb szlachecki. **Biały dom Laves’a** w pobliżu pałacu, został zbudowany przez tego samego architekta w 1822 roku jako własny dom mieszkalny. Na elewacji domu zamontowano tablice pamiątkowe dla generała Hugh [hju] Halkett’a (1783-1863), który spędził tam kilka lat swojego życia i dla Laves’a – architekta.

Idąc wzdłuż linii metra z ulicy Leibnizufer, można zobaczyć od zachodu Calenberger Neustadt (**Nowe miasto**), a pomiędzy ulicami na Leibnizufer widać **fontannę Duve’a**. Georg Herting stworzył postać z brązu na podłożu wapiennym w roku 1914. Na rynku Nowego Miasta stał **kościół nowomiejski** wybudowany w latach 1666-70 i prawdopodobnie zaprojektował go Michał de Roy. Dawniej nazywany był kościołem dworskim i miejskim kościołem św. Jana. Jest przykładem rzadko spotykanym w północnych Niemczech, ponieważ posiada niezwykle proste formy jak na kościół barokowy. Spłonął całkowicie 1943 r., został odbudowany jako kościół halowy. Marmurowa tablica z brązowym napisem "Ossa Leibnitz" oznacza miejsce pochówku w tym miejscu filozofa Leibniz’a. Jeśli się odwrócimy zobaczymy na **Hohes Ufer Beginenturm**, najpotężniejszą wieżę murów starego miasta. Mury posiadały 32 wieże, które zostały rozebrane w XVIII w. Pozostałości drugiej wieży można zobaczyć w Uniwersytecie dla dorosłych. Pierwsza wzmianka o wieży pochodzi z 1357 r. Wieża nosi nazwę od beginek, które posiadały w pobliżu dom. Beginki i begardzi to laickie

stowarzyszenia religijne kobiet i mężczyzn powstałe na początku XII wieku na zachodzie Europy, głównie na terenie obecnej Belgii i Holandii (Niderlandy). Przypuszcza się, że inspiratorem ruchu beginek i begardów był ksiądz Lambert le Bège z Liège, który w 1170 r. głosił potrzebę ustanowienia stowarzyszenia kobiet poświęconych życiu religijnemu i działalności dobroczynnej, nie związanych ślubami zakonnymi, a więc nie będących zakonnice, które dobrowolnie mogły swobodnie opuścić wspólnotę (beginat). Inna hipoteza wiąże nazwę stowarzyszenia ze św. Begą.

Katolicki **kościół św. Klemensa** wznosi się po północnej stronie ulicy Leibnizufer, został zbudowany przez Tommaso Giusti w latach od 1711 roku do końca XVIII w. w stylu barokowym według weneckich modeli (pierwowzorów?). Choć tak było przewidziane w projekcie, to przez 250 lat według Otto Fiederling'a nie otrzymał kopuły aż do 1957 roku, kiedy został przebudowany. Po obu stronach ołtarza kościoła stoją bardzo duże rzeźby apostołów: Piotra i Pawła. (Przerastają wiek drewna, z którego zostały wykonane). Goethestrasse przecina północną część drogi Leibniz Ufer i prowadzi bezpośrednio do **placu Steintor** i dalej Klagesmarkt. Steintor plac znajduje się na obrzeżach centrum miasta, został tak nazwany na cześć północnej bramy kamiennej średniowiecznego miasta, za którą były pastwiska gęsi. Upamiętnia je **fontanna gęsiareczki** Carl'a Dopmeyer'a z 1898 r na ulicy Goseriede. Najbardziej charakterystyczną budowlą na ulicy Goseriede jest **Anzeiger Hochhaus**. Fritz Höger wybudował go dla publicysty August'a Madsack'a który wydał jego "Gazetę Hanowerską", założoną w 1893 roku. Do budowy użyto lokalnych klinkierowych cegieł i miedzianej kopuły, a fasada ozdobiona jest przez zespół ornamentów, które wydają się być niemal trójwymiarowe. Za imponującą fasadą są obecnie wydawnictwa i kino. Romantyczne miejsce zostało utworzone w centrum miasta wokół najstarszego kościoła na starym mieście **Kościół Świętego Krzyża** został zakończony w 1333 r. Jednonawowy gotycki budynek z imponującą wieżą i barokową kopułą posiada w swoim wnętrzu ołtarz składający się z jednej części Lucasa Cranacha starszego, pomniki nagrobne od XIV do XVIII wieku, rzeźby z piaskowca na ścianie północnej i kaplicę Dove'a od strony południowej. W północnej części, w **kaplicy św Anny**, służąca Serbskiemu Kościołowi prawosławnemu od 1961 roku jest kilka wyjątkowych wysokiej jakości ikon.

Na 12 Burgstrasse stoi najstarszy zachowany **dom o konstrukcji szkieletowej** w Hanowerze, pochodzący z roku 1566. Został zbudowany wraz z budynkiem z tyłu najprawdopodobniej przez mistrza ciesielskiego Hinrich'a Holste'na, wykończone w 1564. Dom został zbudowany dla Hinrich'a Grube. Informacja ta jest wyryta na belkach od strony starego miasta obejmuje

przede wszystkim Ballhof (teatr) o bogatej tradycji i Spittahaus przy 23 Burgstrasse. Miłośnicy wspaniałych starych budynków szkieletowych mogą podziwiać liczne przykłady na Kramerstrasse i wokół Marktplatz - dawnego rynku. Wszystkie elewacje są stare, ale domy za nimi nowoczesne. To co pozostało po straszliwych zniszczeniach wojny zebrano razem z różnych ulic. Dziś odzwierciedlają charakter zabytkowego Starego Miasta. Na Kramerstrasse domy o konstrukcji szkieletowej stoją w swojej pierwotnej pozycji. W ostatnim domu, numer 24 jest **tablica pamiątkowa Cord'a Broyhan'a** który opatentował piwo andające się na eksport i ustanowił miasto Hannover jako miasto warzonego piwa.

Krzyż na chodniku nie jest bez znaczenia. Jeśli staniemy na środku krzyża, możemy zobaczyć na pierwszy rzut oka cztery najstarsze kościoły miasta: trzeba spojrzeć w dół Knochenhauer Strasse, a zobaczymy Kreuzkirche; gdy obrócimy się w lewo o 70 stopni zobaczymy Neustädter Kirche. A jeśli obrócimy się o kolejne 90 stopni w tym samym kierunku ukarze się Aegidienkirche i wreszcie wspaniały Marktkirche. **Marktkirche** wzniesiono pomiędzy 1349 i 1359, na fundamentach Georgskirche datowanego od 1100 r. jako centrum placu rynkowego i centrum starego Hanoweru. Gotycki trójnawowy kościół jest najbardziej wysuniętym na południe głównym budynkiem w stylu gotyku ceglanego. Symetrycznie wznosi się wieża z wieżyczkami na szczycie, wznosi się ona na 98 m wysokości i była oznaką hanzeatyckiego miasta. **Posąg św Jerzego** zdobi jej potężny portal, którego drzwi opatrzone są reliefem z brązu autorstwa Gerharda Marcksa. Wewnątrz kościoła głównymi interesującymi elementami są **tryptyk pasyjny** wyrzeźbiony przez nieznanego mistrza ok 1490 r., trójkolorowe okna chóru z ok. 1400 r., dwie chrzcielnice z brązu pochodzące z XV w. i nowe organy z 1954 r. Jednym z najstarszych budynków w mieście jest **Stary Ratusz** na rynku. Wybudowany w latach 1410-55, jest najlepiej wykonaną średniowieczną, świecką budowlą w mieście. Na uwagę zasługuje jego bogato zdobiony szczyt arabeską i herbami, który otacza budynek z trzech stron. Cofając się Leinestraße w kierunku Breite Strasse można natknąć się jeden z najstarszych kościołów w mieście, **Aegidienkirche**. Dziś jest to pomnik ofiar obu wojen. Z barokowej wieży (1703-17) karylion dzwoni codziennie, który podobnie jak rzeźba wewnątrz (Die Knieende) Kurta Lehmann'a ma na celu przypomnieć przechodniom o ofiarach.

Bibliografia:

Gabriele Bock, Hannover Rundum, Bielefeld 1985.

Karl Baedeker, Hannover, Stadtführer, Freiburg 1997.

<http://www.hannover.de/Tourismus/Sehensw%C3%BCrdigkeiten-Stadttouren/Sehensw%C3%BCrdigkeiten>